

Мирослав БОРИСЕНКО
Київ

РАДИКАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОРУ В ТОТАЛІТАРНІЙ КУЛЬТУРІ 1920-х років

Концепцію забудови міста пропонується розглядати як узагальнення містобудівничої ідеї, усвідомлення й трактування самого топосу в колективній свідомості народу даного періоду. Як пише М.Бархін, місто відображає соціальний лад суспільства, спосіб життя свого населення¹. Уся багатовікова історія міської цивілізації, пише далі автор – уся історія розвитку міста демонструє, яку він проявляє надзвичайну адаптацію, надзвичайну здатність акумулювати різноманітних соціальних, економічних і естетичних ідеалів². Отже містобудівнича концепція при ширшому дослідженні може надати науковцю інформацію про спосіб існування людини, власне, традиційну культуру народу загалом.

Досить часто вивчаючи структуру забудови міста Середньовіччя, або Античності можна отримати інформацію про соціальні відносини, класову нерівність суспільства, розвиток науки та техніки тощо. Науковці також досить часто звертаються до вивчення структури міської забудови, щоб отримати більш повну картину світоглядних уявлень людини. Але в більшості випадків це знову ж таки стосувалося давньої історії. Автор однієї з найцікавіших робіт з даного предмету – чеський дослідник Й.Груза писав про міста Межиріччя, що звичайно свій вплив здійснювали й релігійні вірування та намагання відобразити в укладі міста тодішні уявлення про світ як ступінчасту башту, на вершині котрої знаходиться Вавилон³. Таким чином, Й.Груза пропонує розглядати композицію давнього міста як модель світу, що є панівною в даному суспільстві. Подібну теорію обстоював і В'ячеслав Іванов. Зокрема він зазначав, що місто розглядається як модель простору Всесвіту. Власне його організація відображає структуру світу в цілому. Відомо два основних геометричних типи такої організації – прямокутна й кутова. Вони не специфічні саме для міста, тому що самі ці символи, можливо, є архетипами, що використовується в якості моделі світу й в інших контекстах⁴.

Серед концепцій розселення та забудови, що історично склалися протягом тисячоліть виділяється два головних плани – прямокутний та радіальний. Перший передбачав забудову у формі пропорційних прямокутників-кварталів, що розташовані у шаховому порядку. Такий формі забудови притаманна лінійність. Серед прямокутних концепцій міста варто згадати давньоримські воєнні поселення та місто Вавилон.

Радіальна форма є більш поширена в Україні й включає в себе центр (майдан, споруда) від якого відходять промінці-вулиці, котрі у свою чергу з'єднані радіальними кільцями. Такий кільцевий тип поселення відомий на території України ще з часів трипільської культури⁵. Прикладом також можуть бути міста-фортеці Середньовіччя та класична забудова XIX століття. Формування таких міст має природні причини й відбувається протягом значного проміжку часу. Можна сказати, що це міста, які історично формувалися на перехресті шляхів, що і зумовлювало таку форму.

Однак, якщо говорити про форму міста, то виявляється, що причиною вибору того чи іншого зразка були не тільки такі фактори, як перехрестя комунікацій, або потреби оборони та переміщення військ. Американський дослідник історичного розвитку містобудівних концепцій Н.Джонстон зауважує, що форма міста мало залежить від економічних умов, оскільки кільцево-радіальна форма була притаманна скотарям індіанцям, шайєнам та носіям землеробських культур⁶.

Одночасно, чим ми можемо пояснити живучість круглого, радіального плану? В епоху Середньовіччя круглий замок був ідеальною оборонною спорудою. Однак, по-сьогодні, архітектори не відмовляються від “круглих” міст, хоча така ідея більше не диктується ні космологічними ідеями, ні оборонними факторами⁷. Фахівці досить давно задавалися питанням: чим пояснюється чергування цих двох типів від часів античності, ренесансу класицизму та навіть сучасності? Чудовий мистецтвознавець М.Бархін, озираючись на партійну цензуру, обережно запитував, чи лише в техніці будівництва, в зручності функціонування, в відсутності, чи навпаки, існування цілісного задуму, чи в економіці тут проблема, або вона лежить в іншій площині – в філософії, відношенні людини до світу, природи⁸. Звичайно, твердження, що устрій та форма міста може бути сформована у результаті втілення космогонічних міфів, а не розвитку класових протиріч, для радянської гуманітарної науки була єретичною.

Відповідно, дискусії фахівців та партійних функціонерів від культури 1920 – 1930-х рр. стосовно форми нового міста теж варто розглядати як еволюцію світоглядних уявлень, як боротьбу, або симбіоз певних семіотичних рядів. Адже неможливо трактувати місто збудоване у формі серпа, або п'ятикутної зірки з погляду архітектурної чи

інженерної доцільності. Таким чином предметом дослідження мають стати концепції вирішення просторової проблеми в УРСР (розселення, містобудування), як спроба актуалізації традиційних світоглядних уявлень через призму більшовицького ідеологічного та культурного тексту.

В цьому сенсі неможливо не згадати оригінальну роботу російського сучасного архітектора, мистецтвознавця В.Паперного, котрий розглядає проблему як протиставлення двох моделей – “бінарної опозиції”⁹. Він виділяє два протилежні спрямування в культурі Росії, надавши їм лише нумерацію – “1” і “2”, розуміючи під ними дві різні культурні парадигми 1920-х та 1930-х років. Він звертає увагу на революційне бачення світу, що проявляється в екстремістських радикальних культурних проектах 1920-х років, ініціаторами котрих виступали представники авангарду, по суті монополісти в культурному житті країни 1920-х років. В.Паперний пропонує трактувати дві концепції розселення (прямокутну та радіальну) із позиції рівномірне та ієрархічне. Дійсно розуміння простору в 1920-х та в наступні роки настільки відмінне, що можна говорити про існування двох різних культур.

На початку 1920-х років помітне прагнення дизайнерів культури до мислення виключно загальнолюдськими всепланетарними масштабами. Відбувається своєрідна відмова від кордонів. Найбільш яскравим проектом цього часу, що проходить через усі сфери суспільного життя, є ідея світової революції: ліквідація кордонів, відмінностей, граней між народами й створення єдиного рівного суспільства. Ідея рівності в дискурсі простору революційної культури початку 1920-х років виражається саме в рівномірності. Головна мрія цієї культури за словами В.Паперного: “все добряче перемішати в одному казані й розлити потім рівномірним шаром по поверхні землі, так, щоб уже не було різниці між містом та селом, між Сходом та Заходом, між чоловіками та жінками, між багатими та бідними, між розумовою працею та фізичною, між працею та відпочинком, між мистецтвом та життям”¹⁰.

Відмова від концентрації та прагнення до рівномірності розселення на всій території країни проявлялося у висловлюваннях вождів пролетарської революції. Так, В.Ленін говорив, що на початку ХХ століття вже не було технічних перепон до того, щоб усе населення могло користуватися досягненнями культури, розміщуючись рівномірно на всій території¹¹. Отже, ідея соціальної рівності могла бути реалізована саме рівномірним, прямокутним розплануванням населених пунктів.

Відомий український архітектор, що працював над проектами нових міст П.Хаустов писав про план міста Велике Запоріжжя: “І географічні умови і потреби радянського будівництва вимагають, щоб місто було спроектоване по так званій “лінійній схемі”. Широкі прямі вулиці перетворюють план Запоріжжя в правильну решітку. В кварталах цієї решітки будуть розміщуватися інші райони”¹². Важливо відзначити, що прямокутно-шахова забудова, як видно з цієї цитати, обумовлена не тільки географічними вимогами, але й “потребами радянського будівництва”. Сам архітектор не може сформулювати, якими саме потребами, але він підсвідомо розуміє, які настрої панують у суспільстві, та яка забудова є популярна у влади на даний момент.

Однак, при розгляді планувальних експериментів дезурбаністів першої половини 1920-х років, варто відзначити присутність радіально-кільцевої форми у побудові нових міст. Так, наприклад, відомий експеримент з побудови поселення Ново-Чайкіно в Донецькій області у 1925 р. було виконано у круглій формі. Як зазначає В.Альошин, в пошуках українських архітекторів-теоретиків у першій половині 1920-х рр. (В.Міррер, А.Полоцький) досить довго було помітно вплив доктрини Є.Говарда, що проявлялося в спробах створити планетарну систему розселення: центральне місто – міста супутники, саме в цих сателітах й мало бути реалізовано основні принципи соціалістичного розселення¹³.

Прихильником планетарної концепції розселення став відомий архітектор, автор одного з перших генеральних планів Москви, російський архітектор Б.Сакулін. Про нього варто згадати, оскільки у 1920-х роках він довгий час викладав на архітектурному факультеті Київського художнього інституту й цілком можливо, що його ідеї знайшли відгук в роботах молодих українських архітекторів. Б.Сакулін був одним з перших, хто усвідомив неможливість створити оптимальне місто з населенням в 60 тисяч чоловік. Він розумів, що проблему інтенсивного росту міст може вирішити кільце міст супутників навколо великих адміністративних та промислових центрів¹⁴.

В основі плану шахтарських поселень 1920-х років в Донбасі часто лежала концепція міста-саду, основними елементами якого були громадський центр, жилі квартали, парк, спортивна зона¹⁵. Широкі вулиці та бульвари цих поселень були орієнтовані на центральний майдан, на якому розміщувалися адміністративні споруди та громадського обслуговування¹⁶. Такі форми дезурбаністичного середовища копіювалися з доктрини Е.Говарда й не могли відображати екстремістську суть культурних перетворень початку 1920-х років. Це була спроба механічно підфарбувати зарубіжний досвід передових форм містобудування комуністичною фразеологією. Однак проекти міст-садів насправді мало відповідали найважливішій функції міста в радянській культурі – організатора та репрезентанта нового побуту й відповідно середовища, в якому ця нова людина формується.

Так, план найбільш відомого шахтарського поселення в Ново-Чайкіно на 920 дворів передбачав будівництво садиб на дві сім'ї, з будівлями для присадибного господарства – сарай, літня кухня, хлів для корови тощо¹⁷. Для комуністичної утопії це була зовсім неприйнятна концепція, оскільки вона начебто відкидала робітника до регресивної, відсталого селянської культури. Існування самого присадибного господарства в оселі робітників було просто неможливим, не кажучи вже про хлів з коровою. Таким чином спроби дезурбаністів перенести досвід реалізації концепції міста-саду в місцеві умови викликав гостру критику з боку радикальних дизайнерів культури.

Наприкінці 1920-х років починається жвава дискусія навколо планування нових міст. Концепція Є.Говарда, що досить успішно вирішувала проблему маленького міста на 10 тисяч жителів, орієнтованого на один чи кілька

виробничих комплексів (завод, шахта) не могла бути використана при плануванні великих міст на 50 – 100 тисяч жителів. Такі міста передбачали втілення найновіших архітектурно-планувальних експериментів з повним сучасним інженерним устаткуванням та транспортом, з розвинутим новітнім комунальним господарством та системою побутового обслуговування населення. Це були насправді нові міста, що будувалися на зовсім новій науковій та інженерно-технічній основі. Саме в Україні наприкінці 1920-х років ідеї урбанізму знайшли найбільшого поширення. Державна комісія з планування міст Донбасу планувала розселити населення регіону в 9 – 11-ти містах з населенням в 250 – 300 чоловік, з'єднаних між собою залізницею та швидкісним трамваєм¹⁸. Цей план передбачав концентрацію населення, але не заперечував парадигму культурного експериментаторства 1920-х років – рівномірність. Для того, щоб це довести, варто більш детально розглянути проекти та історію створення нових міст в Донбасі на рубежі 1920 – 1930 років.

Варто згадати хоча б відоме оригінальне рішення талановитого українського архітектора професора П.Альошина у плануванні міста Дніпрогесу – “Великого Запоріжжя”. Він створив лінійну систему функціонально-поточного зонування, в котрій відображалися найкращі здобутки світової архітектурної думки. Архітектор задумав місто як кілька рядів різних зон – селітебної, комунально-побутової, санітарної, виробничої тощо, котрі витягнулися вздовж одна одної. Таким чином, місто набуває форми лінійної структури, що по суті не перечить головним ідеям рівномірності, оскільки, на плані-схемі відсутній конструктивно виділений центр та прилеглі до центру квартали. Як говорив один з дизайнерів культури 1920-х стосовно забудови Тракторграду в місті Харкові – “Нове соціалістичне місто не знатиме ні околиць ні центру”¹⁹. В цьому і полягала суть рівного міста – однакові квартали та будівлі не замкнуті на єдиній точці, що є домінуючою над усім містом, вони є абсолютно рівними та взаємозамінними.

Це є скоріше культурна парадигма а не “потреби радянського будівництва”, котра виражає порівняння державної естетичної егалітарної програми, яка заперечує ієрархію простору та відповідно ієрархію людей²⁰. Однакові будинки та квартали подібні мов близнюки шляхом механічного розмноження можуть рівномірно покрити всю землю. Місто мислилося як постійний механічний рух, що призводив до перманентної експансії, шляхом повторення однакових фрагментів міста – будинків, помешкань, кварталів, площ та вулиць. В.Леонтьєв писав, що в інтерпретації самого розвитку проявляється вплив функціонального “машинізму”. Процес розвитку міста, на його погляд, у більшості теоретичних робіт трактується головним чином як процес просторового розширення при якому зберігається його функціональна організація²¹.

З огляду на схильність революційної культури до максималізму та прагнення в досягненні абсолюту на перший план містобудівничих концепцій виходить концепція безперервності жилого простору. Н.Пижов в досить претензійній та футуристичній книзі “Радянське місто з завтра” писав: “У новім місті розірвано й знищено густу мережу всяких парканів, огорож суцільних кам'яних мурів, брам та фірток”²². Більше того, весь простір позбавлено загорож та диференціації на зони. Автор обстоює принцип постійного наскрізного сполучення між будинками скляними коридорами та галереями, а між квартирами алеями-парками: “Якщо між житловими колективами споруджується будівля для якихось громадських цілей, то ця безперервність внутрішніх парків повинна зберігатися і досить широкі алеї, огинаючи ці будівлі, повинні за правилами з'єднувати внутрішні парки з загальноміськими парками, бульварами, або ставками, водяними басейнами тощо”²³. Таким чином, громадський та адміністративний центр ніяк не виділяється, а громадські будинки з'єднані з іншими кварталами замість широких асфальтованих проспектів та магістралей таким недовговічними і трохи легковажними комунікаціями, як зелені смуги парків та алеї.

В дискурсі культури 1920-х років, як уже говорилося, панує ідея рівності, що в розумінні простору виражається у домінуванні концепції рівномірності. Більше того, той самий Н.Пижов фантазує далі: “Нові житлові будинки всі геть чисто являють собою рухомі будівлі”²⁴.

Отже, прямокутна забудова відображає горизонтальний рух в революційній культурі. Можна стверджувати, що ідея рівного, рівномірного облаштування простору в тоталітарному світогляді розглядалася виключно як універсальна модель. Таким чином, основою культурної парадигми 1920-х років є динамізм, – перманентний горизонтальний рух, яким пануюча культура вкриває рівним шаром усю земну кулю.

¹Бархин М. Город. Структура и композиция. – М., 1986. – С.28.

²Там само. – С.47.

³Груза Й. Теория города. – М., 1972. – С.13.

⁴Иванов В. К семиотическому изучению культурной истории большого города // Ученые записки Тартуского государственного университета. – Вып. 720. (Семиотика пространства и пространство семиотики). Труды по знаковым системам. – Тарту, 1986. – С.9.

⁵Космина Тамара. Поселення, садиба, житло // Українці. Кн.2. – Опішне, 1999. – С.13.

⁶Норман Джонстон. “Круглые” города. Рецензия // В мире науки. – 1983. – №12. – С.100.

⁷Там само.

⁸Бархин М. Вказ. праця. – С.23.

⁹Паперний В. Культура “Два”. – М., Новое литературное обозрение, 1996. – 384 с.

¹⁰Там само. – С.100.

¹¹В.И.Ленин о социальных проблемах архитектуры и расселения: Из произведений и писем В.И.Ленина. – М., 1990. – С.64.

¹²Хаустов П. Великое Запорожье. – М., 1930. – С.18.

¹³Алешин В. Развитие представлений о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале

1930-х годов. Автореф. на соиск. учен. степени канд. архитектуры. – М., 1987. – С.11.

¹⁴Астафьева-Другач М. Первые схемы социалистического расселения в СССР. //Архитектура СССР. – 1970 – №6. – С.15.

¹⁵Вергелес А. Особенности градостроительного развития Донбасса в период с 1917 по 1941 годы. Автореф. на соискание учен. степени канд. архитектуры. – М., 1991. – С.14.

¹⁶Там само.

¹⁷Юрченко П. Будівництво робітничих осель в Донбасі // Глобус. – 1924. – №27. – С.14.

¹⁸Станиславский А. Планировка и застройка городов Украины. – К., 1971. – С.106 – 107.

¹⁹Мусьев С. Тракторград. – Харьков, 1931. – С.31.

²⁰Паперний В. Вказ. праця. – С.101.

²¹Леонтьев В. Динамическая концепция города в теории градостроительства XX века. – Автореф. на соиск. учен. степени канд. архитектуры. – М., 1966. – С.11.

²²Пижев Н. Радянське місто завтра. – Харків, 1930. – С.15.

²³Там само. – С.37.

²⁴Там само. – С.39

Степан ДРОВОЗІЮК

Вінниця

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СЕЛЯНСТВА 20 – 30-х років ХХ століття В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Національна свідомість є органічною складовою повсякденного життя українського селянства, тому дослідження цього феномену у конкретно-історичному аспекті має важливе значення для відтворення духовної історії народу. Цілком очевидно, що історичний портрет українського селянства, позбавлений національного змісту, буде спотворений, а саме поняття національної свідомості, відірване від конкретно-історичного ґрунту, може виявитися безплідною абстракцією.

Вважається, що національна свідомість функціонує на трьох рівнях: буденному, теоретичному та державно-політичному¹. Нині суспільна думка спрямована на дослідження насамперед теоретичного та державно-політичного рівнів національної свідомості, в той час як її буденний рівень, носієм якого було насамперед селянство, досліджений недостатньо.

Важливим здобутком сучасної наукової думки є теоретичне осмислення етнонаціональної проблематики (М.М.Вівчарик, Я.Й.Грицак, В.Ф.Жмир, Г.В.Касьянов, І.Кресіна, В.В.Масненко та ін.)². Здійснюється також історіографічний аналіз етнонаціотворення (Г.В.Касьянов, В.В.Масненко, Л.П.Корогод, О.О.Рафальський, С.В.Ситник)³.

Праці філософів, етнологів, істориків, політологів, етнографів формують теоретичну базу для поглиблення конкретно-історичних досліджень національної свідомості. Однак, на нашу думку, порушення балансу між теоретичними та конкретно-історичними дослідженнями може призвести до створення нових міфів, відриву від історичної реальності. Вже нині можна спостерігати своєрідне “декорування” історичного процесу модними поняттями і категоріями. Тому, гадаємо, саме конкретно-історичні дослідження можуть відіграти конструктивну роль у напрацюванні оптимальних схем дослідження, сприяти наближенню до історичної правди.

Завдання цього історіографічного огляду – виявити основні тенденції та підходи у дослідженні національної свідомості українського селянства 20 – 30-х рр. ХХ ст.

У 20-х рр. в умовах певної свободи думки знаходимо окремі спроби розглянути питання самосвідомості селян, виявити регіональні особливості національної самоідентифікації, зокрема, сприйняття понять “Україна” і “українець”⁴. Оригінальне пояснення причин зростання національної свідомості українського селянства дав Г.Лапчинський. На його думку, як тільки селянство почало брати участь у державному будівництві й здобувати освіту, воно почало прагнути до відродження своєї мови та культури і протиставляти її російській. Ще одним чинником поглиблення національного почуття в селянина він вважав ворожнечу до міста, що штовхала його до гострої боротьби за своє національне самовизначення⁵.

Після всесоюзної конференції істориків-марксистів (1929 р.) почалися репресії під гаслом боротьби з “буржуазною історіографією”. Ряд істориків були звинувачені у тому, що вони розглядають національне питання як основну проблему історичного розвитку і висувають на перший план селянство⁶. Не дозволялося жодних відхилень від офіційного тлумачення національного питання. Наприклад, варто було В.Сушино-Хоменку у своїй статті згадати про активну роль селянства в українізації військових частин, як він був підданий нищівній критиці⁷.

Примітно, що обов’язковим елементом офіційної ідеології 20 – 30-х рр. була теза про селянство як носія національної свідомості. Так, М.Скрипник у статті “Підсумки “літературної дискусії” виділив саме ту частину тез пленуму ЦК КП(б)У (червень, 1926 р.), де вказується, що “український шовінізм безсумнівно зростає на селі за